

Wisselwerking tussen kunstenaar en context

Annelieke van Halen - Domein voor Kunstkritiek

In dit essay beschouw ik in hoeverre er naar de context van gemeenschapsgeoriënteerde kunstprojecten moet worden gekeken om de kwaliteit ervan te kunnen bepalen. Om het belang van de context te illustreren en ook hoe kunstenaars die verhouding zelf zien, beschrijf ik eerst twee kunstprojecten in de wijk. Vervolgens zal ik het project *De Wonderkamer van Zoetermeer*. *Wisselwerking* evalueren.

Kunstprojecten in de wijk

Kunstenaars die werken binnen het veld van gemeenschapsgeoriënteerde kunst zijn Sjaak Langenberg en Sabrina Lindemann. Zij vertelden tijdens het symposium “Community Art: Kunstvorm of beleidsinstrument?”¹ over hun werk. Langenberg lichtte toe hoe hij voor het kunstproject *In Overvecht* in die Utrechtse wijk te werk ging. Hij koos ervoor om de kreet van de wijk, “Doe mee in Overvecht”, uit te dagen: niet meedoen werd zijn uitgangspunt. Langenberg bleef wekenlang binnen en onderzocht wat het betekende om zich aan het sociale leven in Overvecht te onttrekken. Dit bleek een troosteloze ervaring. Hij bezocht vervolgens het verzorgingstehuis in de wijk, een plek waar men overwegend binnen is, en liet een danseres in de glazenwasserlift optreden. Zo betrok hij de wijkbewoners die wel willen, maar vaak juist niet kunnen meedoen.

Sabrina Lindemann is initiator en organisator van het kunstproject *Optrek* in de Haagse wijk Transvaal, een stedelijk herstructureringsgebied. Deze transformerende buurt was voor haar een interessante voedingsbodem en bovendien haar woonomgeving. Zij kende de context waarbinnen ze ging werken dus al goed. *Optrek* loopt inmiddels zeven jaar en er zijn tal van tijdelijke kunstprojecten georganiseerd. Lindemann's project is met name bekend geworden door *Hotel Transvaal*: kunstenaars en ondernemers richtten verspreid door de wijk hotelkamers in, waarbij voorzieningen in de openbare ruimte werden betrokken. Zo konden gasten ontbijten bij de buurtbakker. Inmiddels is *Hotel Transvaal* als concept in drie andere gemeenten overgenomen.

Zowel voor Langenberg als Lindemann is het onderzoeken van de context waarbinnen ze werken het vertrekpunt voor hun project. Ze verhouden zich er nadrukkelijk toe. Met name het project van Lindemann is heel gelaagd: het gaat over leefbaarheid, werkgelegenheid, economische groei en sociale structuren. In evaluaties vanuit overheden staat de mate van sociale cohesie en bewonersparticipatie centraal en dreigt de complexiteit rond dergelijke gemeenschapsgeoriënteerde kunstprojecten te worden weggeveegd. Het in

---

¹ Dit symposium vond plaats op 1 mei jl. in de Vrije Academie, Den Haag.

Transvaal geslaagde project *Hotel Transvaal* – dat niet binnen overheidskaders is ontstaan - wordt losgetrokken van zijn context en als instrument elders ingezet. Deze instrumentele benadering heeft tot gevolg dat kunstenaars, die binnen gemeenschappen werken, zichzelf liever bestempelen als een autonoom, sociaal geëngageerd kunstenaar. Community art is een negatief beladen begrip geworden. Zo hangt er volgens Sabrina Lindemann het beleidsmatige label aan van sociale cohesie. En volgens Sjaak Langenberg roept de term het negatieve beeld op van een kunstenaar die met een pan soep de wijk intrekt, ofwel: de kunstenaar als welzijnswerker.

Maar hoe ligt dan die verhouding van de sociaal geëngageerde kunstenaar tot de context waarbinnen hij/zij werkt? Binnen de instrumentele benadering vanuit politieke hoek is sociale cohesie het toverwoord en wordt de kunstenaar gezien als trukendoos. Een geslaagd project wordt elders als instrument ingezet: alsof hetzelfde trucje overal en altijd werkt. De context is echter niet alleen een vertrekpunt, maar ook een kader en inspiratiebron waarmee gewerkt wordt. De kunstenaar verhoudt zich er toe en onderzoekt zijn werkterrein dan ook vaak eerst.

Het museum als werkterrein

In het Stadsmuseum Zoetermeer startte in februari 2009 het interactief (tentoonstellings)programma *De Wonderkamer van Zoetermeer. Wisselwerking* van kunstenaar en gastcurator Jacqueline Heerema. Het museum vroeg de bewoners van de stad om objecten te schenken die volgens hen 'thuis in Zoetermeer' betekenen. De verzamelde objecten, omgedoopt tot Collectie Zoetermeer 2008, en hun concrete en abstracte betekenissen zijn vervolgens onderzocht tijdens een serie workshops, masterclasses en een slotdebat. Als gemeenschapsgeoriënteerd kunstproject is *Wisselwerking* een bijzonder project: de kunstenaar trekt niet de wijk in, maar probeert de wijk het museum in te trekken. Er ontstond een wisselwerking tussen Collectie Zoetermeer 2008, kunstenaar, bewoners, Stadsmuseum en stad. Om iets te zeggen over de kwaliteit van dit project volstaat niet enkel een recensie over de tentoonstelling, maar moet het gehele traject worden gevolgd om het project in zijn gelaagdheid te kunnen beoordelen.

Wat betreft de context van het project *De Wonderkamer van Zoetermeer. Wisselwerking* van Jacqueline Heerema kun je namelijk verschillende lagen signaleren: Collectie Zoetermeer 2008 (materieel kader), bewoners van Zoetermeer (sociaal kader), het Stadsmuseum (locatie), Zoetermeer (geografisch en maatschappelijk kader) en de museale wereld (wetenschappelijk/kunsthoudelijk kader). Ik zal in dit essay voornamelijk het materiële kader, het sociale kader en de locatie beschouwen.

Het materiële kader lag al vast: dit zijn de schenkingen van de bewoners aan het museum tijdens *Give & Take*, het voortraject van *Wisselwerking* dat door het Stadsmuseum

was georganiseerd. Jouetta van der Ploeg, directeur van het museum: "Het doel was om erachter te komen wat Zoetermeeders bijzonder vinden aan hun stad en waarom ze zich er thuis voelen. We mikten op een hele grote doelgroep: alle inwoners van de stad." Het thema 'thuis in Zoetermeer' bleek met name een autochtoon publiek van middelbare leeftijd aan te spreken: mensen die al een verleden in Zoetermeer hebben liggen.

Jacqueline Heerema had dit thema en de Collectie 2008 als vertrekpunt en baseerde daarop het concept van *Wisselwerking*. De tentoonstelling van Collectie Zoetermeer 2008 in het Stadsmuseum werd een laboratorium voor een interdisciplinair onderzoek naar cultuur en de waarde van musealisering. Heerema daagt in haar werk de 'top down' benadering van kunst en cultuur uit, die in veel musea gangbaar is. Met *Wisselwerking* wilde zij de rollen omkeren en stelde zij de vraag: Kunnen 'bewoners als bron' een waardevolle bijdrage leveren aan kennis van en beeldvorming over de stad Zoetermeer?

Wisselwerking

De geschonken objecten waren niet altijd direct associeerbaar met 'thuis' of met een museum: een baksteen, spaarlamp, shirts van sportverenigingen en een knuffel zijn tentoongesteld. Te betwijfelen valt of deze alledaagse objecten wel in een museum thuishoren. Volgens Jacqueline Heerema wordt het belang van dergelijke gewone voorwerpen niet altijd ingezien. Zij voorstaat een 'bottom up' benadering van kunst en cultuur, en stelt vraagtekens bij het instituut museum. Als musea het culturele erfgoed beheren, waarom zouden de erfgoed specialisten, en niet de samenleving zelf, dan bepalen wat waardevol is?

Het onderzoekstraject dat tijdens *Wisselwerking* werd doorlopen, was onderverdeeld in vier opeenvolgende fasen: *Het naakte object*, *Het sprekende object*, *Object-speeddaten* en *Beyond the object*. De verschillende fasen bestonden uit workshops en masterclasses, die werden gegeven door deskundigen uit verschillende disciplines, waaronder beeldende kunst, filosofie en museologie. Bij de selectie van de deskundigen was volgens Heerema zowel de kracht van het werk, de kennis van iemand belangrijk, als de communicatie met het publiek. Er moest ruimte zijn voor het uitwisselen van ideeën.

Bij aanvang van de eerste fase werden de objecten in het museum als 'white cube' op niet-hiërarchische wijze gepresenteerd. De museumzaal was wit en zo neutraal mogelijk ingericht. Naast de alledaagse dingen waren er ook schilderijen ingebracht. Tijdens de eerste workshops, het registratieatelier en de fotostudio, werden de objecten zo neutraal mogelijk gefotografeerd en geregistreerd, zoals gangbaar is in de museale praktijk. Alleen waren het nu de bewoners van Zoetermeer die de collectie labels gaven. De deelnemers hadden in deze fase een actieve rol en werden zelf deskundigen.

Theoretische verdieping gaf eerder genoemde kunstenaar Sjaak Langenberg tijdens zijn masterclass, waarin hij de vraag stelde of de Zoetermeeders wel de juiste objecten hadden ingebracht. Hij schonk ook zelf objecten: alles wat Zoetermeeders in een straal van een kilometer van het museum op straat hadden gegooid, zoals frietbakjes, snoepverpakkingen en bierblikjes. Deze *lost and found* objecten werden ter plekke als een provocatie aan de collectie toegevoegd. Heerema ziet het als een waardevolle bijdrage: “Het zegt net zoveel over wat er wel is ingediend als over wat er niet is ingediend. Het is eigenlijk een ondervraging”. Dit soort omkeringen zetten het publiek aan het denken over wat wel of niet waardevol is voor Zoetermeer en voor het Stedsmuseum.

Tijdens *Wisselwerking* was interactie een belangrijk doel: de dialoog tussen museum, kunstenaar, deskundigen en bewoners was bron voor meer kennis en beeldvorming van de stad Zoetermeer. Deze dialoog was niet alle bijeenkomsten even vruchtbaar. Het meest geslaagd waren de bijdragen van Sjaak Langenberg, Tessa Luger (Instituut Collectie Nederland) en Gerard Rooijackers (ethnoloog bij het Meertens Instituut). Zij slaagden er het beste in om een uitwisseling met het publiek tot stand te brengen en tegelijkertijd de mechanismen van betekenisgeving en van musealisering bloot te leggen. De masterclass van het ICN was onderdeel van de tweede fase, waarin de verhalen van de schenkers bij de objecten werden geplaatst. Hierdoor verkregen de objecten een persoonlijke betekenis. Tessa Luger stelde dat op het moment van musealisering iets van persoonlijke waarde ook een culturele waarde krijgt. Om dit proces te illustreren, had ze het Mega Mindy-pak² van haar dochttertje meegenomen, dat voor haar een persoonlijke waarde had, maar dat als object overal verkrijgbaar is. Is er dan nog sprake van een museologische waarde? Door als deskundige een persoonlijk verhaal te vertellen en het Mega Mindy-masker op te zetten, stelde zij zich kwetsbaar op en stapte ze uit haar professionele rol.

Rooijackers bracht de meest vruchtbare dialoog op gang. Hij ondervroeg zowel Jouetta van der Ploeg als de schenkers, waardoor hij binnen een sfeer van gelijkwaardigheid een paar kritische noten wist te kraken. Het museum had een grote fout gemaakt door twee criteria te hanteren voor de Collectie 2008: het object mocht niet aanstootgevend zijn of van organisch materiaal zijn. Deze kenmerken zijn volgens Rooijackers juist essentieel voor een *Wunderkammer*, waaraan de titel van het project refereert. In dergelijke rariteitenkabinetten werden voornamelijk organische objecten gepresenteerd, zoals schelpen, exotische planten en dieren op sterk water. Naast deze kritiek op het museum, bekritiseerde hij de schenkers, die volgens hem niet de volledige verhalen hadden gepresenteerd bij hun objecten. Hij daagde hen uit om dat alsnog te doen. De intieme sfeer die gaandeweg ontstond door de

---

² Mega Mindy is een karakter uit een tv-serie voor kinderen. Net als Spiderman is ze een verlegen persoon die transformeert tot een gemaskerde superheld als er misdaden zijn gepleegd. De Mega Mindy-pakken zijn populair bij jonge meisjes.

kleinschaligheid van de bijeenkomsten en de terugkerende vaste bezoekers, stimuleerde de inbreng van de deelnemers.

Jacqueline Heerema is er in geslaagd om een zeer conceptueel programma toegankelijk te maken voor Zoetermeeders die deelnamen aan *Wisselwerking*. Eén deelnemer bleef bij zijn standpunt dat “die poespas er omheen niet hoefde”, ondanks het feit dat hij bij vrijwel elke bijeenkomst aanwezig was. De onderwerpen waren voor hem een “ver van zijn bedshow”, maar wel voelde hij zich betrokken: “Je voelt je hier thuis. Het is een cluppie, een dorpie hè.” De kwaliteit om een balans te vinden tussen de artistieke en de sociale kant, omschrijft Heerema zelf als volgt: “Het is een soort balans tussen enerzijds kritische reflectie en anderzijds respect voor de bewoners. Als je te kritisch bent, wordt het een kunstonderonsje. En als je teveel respect hebt voor de bewoners, wordt het als kunst te weinig interessant. Dan schiet het teveel door naar welzijn.”

Een andere kwaliteit is de duurzaamheid van het project, die op verschillende niveaus lijkt door te werken: materieel, sociaal, maatschappelijk en kunstinhoudelijk. De Collectie Zoetermeer 2008 is een deelcollectie van het museum en zal daar in de toekomst ook te zien zijn: het is officieel erfgoed geworden van Zoetermeer. Wat betreft het sociale kader is een grotere betrokkenheid bij het museum ontstaan van een kleine groep bewoners van Zoetermeer. Daarnaast bood het Stedsmuseum volgens de wethouder een verantwoording voor het eigen bestaansrecht (exemplarisch voor een instrumentele benadering) – niet onbelangrijk nu een nieuwe locatie door de gemeenteraad wordt besproken. Tenslotte is een meer kunstinhoudelijk effect waarneembaar: in de museale wereld wordt het project opgepikt binnen het kader van de discussie rond van het museum 2.0. De daadwerkelijke duurzaamheid zal natuurlijk pas op lange termijn duidelijk worden, maar er lijkt in ieder geval de nodige potentie te zijn.

Wat minder goed tot uiting kwam, is de vraag rond de beeldvorming van Zoetermeer. De afsluitende fase, *Beyond the object*, met als vraag: “Leiden de voorwerpen uit de Collectie Zoetermeer 2008 tot een nieuw verhaal over de stad?” is niet afgerond. Dit kwam enerzijds door de afzegging door ziekte van Michelle Provoost, deskundige van het International New Town Institute³, anderzijds doordat de fase enkel uit het slotdebat bestond en er daardoor weinig ruimte voor verdieping was. Jacqueline Heerema gaf aan dat ze dit onderdeel in de catalogus, die deze zomer uitkomt, verder uit wil werken. Deze catalogus zal overigens onderdeel worden van de Collectie 2008, omdat volgens Heerema het proces onlosmakelijk met de collectie verbonden is.

---

³ ‘The New Town’ is een term voor de modernistische stadsuitbreidingen, die na WOII een idealistisch en pragmatisch antwoord boden op het woningtekort. Het New Town Institute doet onderzoek naar deze plekken. Bron: www.newtowninstitute.org

Ten slotte bleek dat binnen de opzet om alle bewoners van Zoetermeer te betrekken bij de beeldvorming van die stad, er door het vertrekpunt 'thuis in Zoetermeer' een eenzijdig beeld is ontstaan. Het leverde met name positieve beelden op en schenkingen kwamen van een vrij homogene groep. Was als vertrekpunt een uitdagend thema gekozen, dan was de inbreng waarschijnlijk diverser geweest, en was er meer ruimte voor negatieve gevoelens geweest. Dit had een genuanceerder beeld van Zoetermeer kunnen opleveren.

Literatuur:

Haanstra, F.

(2006). *De positie van community art en dilemma's*. Bron:

www.ahk.nl/shared/shared_ahk/documenten/

Trienekens, S.

(2007). Een open houding. In Van Erven & Van den Hurk, (Red.), *Community Arts: Kunst en Kunde*. Rotterdam: Codarts.

Trienekens, S.

(2006). *Kunst en sociaal engagement: Een analyse van de relatie tussen kunst, de wijk en de gemeenschap*. Utrecht: Cultuurnetwerk.